سنڌي ٻاڳو

(ادب)

ڊاڪٽر فياض لطيف

شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ عڪسي جمال

Abstract:

Imagery in poetry of Shaikh Ayaz

*The word imagery is allied with mental pictures. The function of imagery in literature is to create a vivacious and graphic display of a scene that appeals to as many of the reader's senses as possible. It aids the reader's imagination to visualize the characters and scenes in the literary piece plainly. As a literary device, imagery consists of descriptive language that can function as a way for the reader to better imagine the world of the piece of literature and also enhance symbolism to the work. Imagery draws on five senses, **taste**, **touch**, **sight**, **smell**, and **sound**. Imagery can also pertain to details about movement or a sense of a body in motion or the emotions or sensations of a person, such as fear, hunger etc. The imagery assistances a reader to realize the 'imaginary world' that the writer and a poet creates in his creations. Especially in poetry imagery possesses a great importance. Poetry without image and image without poetry is impossible and incomplete. Poetic image is a word picture charged with emotion or passion. The poetry of Shaikh Ayaz is full with imagery. In this paper I have discussed and analyzed different aspects of imagery available in Ayaz's poetry and proved with examples from his poetry that Ayaz is an artist and imagist poet of modern Sindhi poetry.*

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

عڪس جي لغوي معنيٰ، ”پاڻي يا آرسيءَ ۾ ڪنهن شيءِ جي نظر ايندڙ شڪل، اولڙو، تصوير يا پاڇو آهي.“[١] اصطلاحي معنيٰ ۾ ڪنهن بہ فطرتي منظر يا داخلي احساس ۽ اُدمي جو لفظن ۾ نقش ڪڍڻ عڪس نگاري چوائي ٿو. عڪسيت (Imagery)، جنهن کي محاڪات بہ چئجي ٿو، دراصل اهڙي شعري صنعت آهي، جنهن ۾ شاعر لفظن ذريعي داخلي جذبات ۽ احساسات يا خارجي مظهرن جي تصويرڪشي ۽ چِٽسالي ڪندو آهي. ٻين لفظن ۾ عڪس، شاعراڻي احساس جي لفظي تصوير آهي. حقيقت ۾عڪس لفظن ۾ سمايل هڪ اهڙي ذهني صورت ۽ چِٽسالي آهي، جنهن ۾ شاعر جي داخلي ڪيفيتن سان گڏ ٻين ڪيترن ئي حواسي سچائين جي صورت محسوس ڪري سگهجي

ٿي. عڪسي شاعريءَ ۾ ڪيفيتن ۽ محسوسات جي هڪ پنهنجي نرالي ڪائنات ٺهندي آهي، جنهن کي حواسياتي مشاهدي ذريعي ماڻي ۽ محسوس ڪري سگهجي ٿو.

هڪ مصور رنگن ذريعي پنهنجي جذبن ۽ احساسن کي ظاهر ڪندو ۽ قدرت جي منظرن کي پينٽ ڪندو آهي، پر شاعر لفظن ذريعي پنهنجن احساسن ۽ جذبن جون تصويرون ڪڍندو آهي. مصوري ۾ اظهار جو ذريعو رنگ هوندا آهن، پر شاعريءَ ۾، مصوريءَ جو ذريعو لفظ آهن، انهيءَ ڪري عڪسيت کي شاعرانہ مصوري چئي سگهجي ٿو. منظرنگاري ۽ محاڪات جو تعلق بہ عڪسيت سان آهي، پر تنوير عباسي چواڻي، ”عڪس جي اپياس جو اهو طريقو محدود آهي، جو اهو فقط قدرتي نظارن جي بيان سان تعلق رکي ٿو.“[٢] جڏهن تہ انيس ناگيءَ جو خيال ان جي برعڪس آهي، هو پنهنجي ڪتاب، ’شعري لسانيات‘ ۾ لکي ٿو: ”محاڪات تصويري ادراڪ آهي، جيڪو انساني ذهن جو بنيادي وظيفو آهي....شاعريءَ ۾ محاڪات اندروني تحريڪ جي نتيجي ۾ جنم وٺندا آهن ۽ شاعر پنهنجي داخلي ڪيفيتن کي مجرد طريقي سان بيان ڪرڻ بدران محاڪات کي جذباتي انداز ۾ استعمال ڪندو آهي. اهو ضروري نہ آهي، تہ محاڪات جي تخليق خارجي مظهرن مان ڪئي وڃي، پر شاعر داخلي ڪيفيتن ۽ نفسياتي حالتن مان بہ محاڪات تخليق ڪندو آهي“[٣] انهيءَ ڪري عڪسي تجربي واري شاعري وڌيڪ اثرائتي ۽ معنيٰ ۽ مفهوم جي گهڻرنگي رمزيت رکندڙ هوندي آهي.

ازرا پائونڊ، عڪس کي جادوئي ٻتي چوي ٿو. ڪولرج عڪس کان سواءِ شاعريءَ کي اجايو ٿو سمجهي. اسٽين مين ان کي ذهني خاڪو سڏي ٿو، جڏهن تہ آئيسڪس جي نظر ۾ عڪسَ لفظي مصوري آهن.

عڪس لاءِ انگريزي زبان ۾ اميج (Image) لفظ رائج آهي. پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، ان کي ’لفظن ۾ تصوير‘[٤] ۽ ڊاڪٽر پَرسو گِدواڻي ’لفظي چٽسالي‘[٥] سڏي ٿو. جڏهن تہ ڊاڪٽر سنبل نگار ساڳي لفظ لاءِ ’پيڪر تراشي‘ (Imagery) جو لفظ استعمال ڪندي لکي ٿو، ”شاعر پنهنجي تخيل جي مدد سان پاڇن کي جسم ۽ محسوسات کي جيڪو لفظي وجود عطا ڪري ٿو، حقيقت ۾ اها ئي پيڪر تراشي آهي... مصور رنگن سان تصويرون ٺاهيندو آهي ۽ شاعر لفظن سان، پر شاعر جي ٺاهيل تصوير، مصور جي تصوير کان ان ڪري بہ مختلف ۽ منفرد آهي، جو ان ۾ انسان جي مختلف ڪيفيتن جا متحرڪ عڪس موجود هوندا آهن، جڏهن تہ مصور متحرڪ

عڪس پيش ڪرڻ کان عاجز آهي.“(٦)

ڊڪشنري آف لٽرري ٽرمس ۾ عڪس ۽ عڪسيت جي وضاحت هن ريت ٿيل آهي:

“**Image**: An image is a literal and concrete representation of a sensory experience or an object that can be known by one or more of the senses. **Imagery**: The use of figurative language to enrich poetry. Imagery conveys word pictures. Imagery evokes an imaginative, emotional response.”(7)

(عڪس هڪ ادبي ۽ خالصتاً حسي تجربي جي پيشڪش يا اهڙي شيءِ آهي، جنهن جو ادراڪ هڪ يا هڪ کان وڌيڪ حواسن ذريعي حاصل ٿئي. عڪسيت، تصويري زبان جو اهڙو استعمال آهي، جنهن سان شاعري سگهاري ٿئي ٿي. عڪسيت، لفظي تصوير عيان ڪري، تخيلي جذبات ۽ احساسات کي بيدار ڪري ٿي.)

سي ڊي ليوس (C. Day Lewis) پنهنجي ڪتاب، ”The Poetic Image“ ۾ شاعراڻي عڪس جي حوالي سان لکي ٿو:

“Poetic image, in its simplest terms, it is a picture made out of words. An epithet, a metaphor, a simile may create an image, or an image may be presented to us in a phrase or passage on the face of it purely descriptive, but conveying to our imagination something more than the accurate reflection of an external reality….poetic image is a picture in words charged with emotion or passion and touched with some sensuous quality….. poetic images are proof of original genius in so far as they are apt vehicles for emotion. Fear, desire, hate and sadness.”(8)

(شاعراڻي عڪس جي سادي وصف، لفظن ۾ تصويرڪشي آهي. استعاري، لفظي تمثال ۽ تشبيهه ذريعي عڪس جوڙي سگهجن ٿا. عڪس ڪنهن فقري، جملي يا سادي سودي بيانيه اظهار ذريعي به اسان جي سامهون اچي سگهن ٿا، ۽ اهي پنهنجي خارجي ڏيک ويک کان وڌيڪ گهڻو ڪجهه اسان جي تخيل کي آچن ۽ منتقل ڪن ٿا. شاعراڻو عڪس، لفظن ۾ اهڙي تصوير آهي، جيڪا حواسي گڻ رکندڙ آهي ۽ اها جذبن ۽ احساسن کي متحرڪ ڪري ٿي. شاعراڻا عڪس، ذهني تفڪر جو نتيجو آهن ۽ انهن ذريعي خوف، خواهش، نفرت، غم ۽ ٻين انساني جذبن جو اظهار ڪيو وڃي ٿو.)

آسٽن وارن (Austin Warren) عڪسيت بابت لکي ٿو:

“Imagery is a topic which belongs both to psychology and to literary study. In psychology, the word image means a mental reproduction, a memory, of a past sensational or perceptual experience, not necessarily visual… Imagery is not visual only. The classifications of psychologists and aestheticians are numerous. There are not only gustatory and olfactory images but there are thermal images and pressure images.”(9)

(عڪسيت اهڙو موضوع آهي، جنهن جو تعلق ٻنهي نفسيات ۽ ادب جي اڀياس سان آهي. نفسيات ۾ عڪس جو مطلب سوچ ۾ ساروڻين کي ٻيهر پيدا ڪرڻ آهي. ماضيءَ جي تجربن ۽ محسوسات کي صرف نظر جي حِس سان محسوس نه ٿو ڪجي، ڇو ته عڪسيت فقط بصريت تائين محدود نه آهي، نفسياتدانن ۽ حُسن شناسن ان کي ڪيترن ئي درجن ۾ ورهايو آهي. رڳو ذائقي ۽ سنگهڻ جا عڪس نه آهن، پر حرارتي ۽ دٻاءَ جي حِسَ جا عڪس به آهن.)

مٿئين حوالن مان واضح ٿيو ته عڪس، اهڙي لفظي سرشتي جو نالو آهي، جنهن سان شاعر جذبات ۽ محسوسات جي اڻ ڏٺل دنيا، انفرادي اظهار ۽ احساس جا خاڪا جوڙي ڏيکاري ٿو. شاعر پنهنجن احساسن، ذهني ڪيفيتن ۽ خارجي لقائن جا لفظن ۾ نقش ڪڍي، پڙهندڙن اڳيان اهڙيءَ ريت پيش ڪندو آهي، جو اهي نه رڳو پنهنجي حواسن ذريعي ان شاعراڻي عڪس جو احساس ماڻيندا آهن، پر شاعر جي انهيءَ ذهني خاڪي مان حظ پڻ حاصل ڪندا آهن. شاعر پنهنجن مشاهدن ۽ محسوس ڪيل تجربن کي ٻين تائين پهچائڻ گهُرندو آهي، انهيءَ لاءِ هو جڏهن انهن کي اظهار ۾اوتيندو آهي، تڏهن هڪ طرح سان هو انهن ڏٺل ۽ محسوس ڪيل مشاهدن کي ٻيهر تخليق ڪندو آهي ۽ انهيءَ ٻيهر تخليق ڪيل ڪائنات جون حقيقتون ۽ حُسناڪيون پَسائڻ لاءِ عڪسَ بهترين ذريعو آهن.

شاعريءَ ۾ عڪسي صنعت جي دريافت توڙي جو جديد دور جي نقادن جو ڪارنامو چئي سگهجي ٿي، پر شاعريءَ ۾ عڪسيت ايتري ئي آڳاٽي آهي، جيتري بذات خود شاعري پراڻي آهي. لوڪ توڙي ڪلاسيڪل سنڌي شاعريءَ ۾ انيڪ قسم جا عڪس ملن ٿا. خاص ڪري شاهه لطيف جي شاعري عڪسن جي اهڙي آرٽ گيلري آهي، جنهن ۾ سماوي عڪسن کان وٺي ارضي عڪسن تائين جون سموريون رعنائيون ۽ رنگينيون نظر اچن ٿيون. لطيف جون اهي عڪسي تصويرون ايتريون ته پرپور ۽ اثرائتيون آهن، جو انهن مان جيئرا جاڳندا نظارا ۽ منظر اکين اڳيان ڦُرندي پُرندي محسوس ڪري سگهجن ٿا. رڳو ايترو ئي نه، پر ڀٽائيءَ جي لفظن ۾ چٽيل عڪسن مان خوشبو جو واس به محسوس ڪري سگهجي ٿو. فڪر، احساس ۽ جذبي سان ٽمٽار عڪس هڪ پُرجهو ۽ حُسن شناس شاعر ئي تخليق ڪري سگهندو آهي.

عڪسي شاعريءَ ۾ لطيف ڪمال ڪيو آهي، پر شيخ اياز لفظن کي تصويري

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

روپ ڏئي، جيڪا مصوري ڪئي آهي، اها بہ پنهنجو مثال پاڻ آهي. خاص ڪري سندس بيتن ۾، ڪيئي اهڙيون لفظي تصويرون ملن ٿيون، جن ۾ پڪاسو ۽ وان گوگ جي آرٽ جهڙا احساس محسوس ڪري سگهجن ٿا.

”اياز سموري زندگي حُسن جي تلاش ۾ گذاري آهي، پوءِ اهو حُسن، فطرت ۽ ڪائنات جي رنگينين ۾ موجود رهيو آهي يا زندگيءَ جي لقائن ۽ پَرتون ۾ پِهنان رهيو آهي... اياز هن رنگ ۽ بوءِ جي ڪائنات ۽ انسان ڪي، ايڏي تہ محبت ۽ حيرت سان ڏٺو ۽ پنهنجي شاعريءَ جي سِٽن ۾ سرجيو آهي، جو انسان ۽ فطرت يڪ وجود بڻجي پيا آهن. سندس شاعريءَ جو ڳانڍاپو حُسن ۽ تخليقي سونهن سان رهيو آهي. حُسن جو عام تذڪرو تہ هر شاعر ڪري ٿو، پر حُسن جي مظهرن ۾ تخليقي حُسناڪي پرڻ، پتائي ۽ اياز جي پايي جي شاعرن جي ڪارستاني آهي.“(١٠)

شاعريءَ ۾ عڪسيت ۽ ان جي اهميت تي ڳالهائيندي، لِيوِس (Lewis) چوي ٿو:

"An image is that by means of which the poet is able to create the mental picture of an idea. A picture similar to what can be seen by the natural eye. In its simplest terms, it's a picture made out of words. An epithet, a metaphor, a simile may create an image, or an image may be presented to us in a phrase or a passage on the face of it purely descriptive to our imagination something more than the accurate reflection of an external reality."(11)

(شاعر پنهنجي خيالن جي، لفظن ذريعي اهڙي تصوير ڪڍندو آهي، جيڪا ڏسڻ ۾ هوبهو اک سان ڏٺل تصوير جهڙي هوندي آهي ۽ ان کي ئي عڪس چئجي ٿو. بين لفظن ۾ عڪس اهڙي لفظي تصوير آهي، جيڪا شاعر پنهنجي لفظن ۾ اظهار، استعاري ۽ تشبيهہ جي ذريعي تراشيندو آهي. شاعراڻو عڪس اظهار جي اهڙي پيرايي ۾ بيان ٿيل هوندو آهي، جو اهو نہ رڳو اسان جي تخيلي تسڪين جو پورائو ڪندو آهي، پر خارجي حقيقت کان بہ وڌيڪ مڪملتا جو احساس پيش ڪندو آهي.)

هڪ تخليقڪار، پنهنجي من جا احساس ۽ اُڌما، جيڪي ٻين ماڻهن سان اورڻ چاهيندو آهي، انهيءَ لاءِ ڪيس پنهنجي محسوس ڪيل خيالن، خوابن، خوبصورتين ۽ خوشبوئن جي دنيا ٻيهر تخليق ڪرڻي پوي ٿي. هو پنهنجا جذبا، تجربا ۽ محسوسات ٻين تائين منتقل ڪرڻ لاءِ اظهار جا ڪيترائي ذريعا استعمال ڪري ٿو، جن مان عڪسَ بہ بهترين ۽ اثرائتو ذريعو آهن. جنهن بابت پي گُري لکي ٿو:

"Imagery is all important, and the true poet has at his disposal imagery belonging to many diverse fields of experiences, and the greater the

poet is, possibly the more fields in the affairs of life will be at his immediate disposal from which to draw his imagery, and the greater number of cross associations from one field to another are likely to be detected in his poetry."(12)

(عڪسيت وڏي اهميت جي حامل آهي. هڪ سچي شاعر جا عڪس گهڻ شعباتي تجربن سان تعلق رکندڙ هوندا آهن. هڪ عظيم شاعر زندگيءَ جي مختلف معاملات مان عڪس تراشيندو آهي ۽ اهي، هُن جي شاعري ۾ مختلف شعبن سان سلهاڙيل سچائين جو عڪس ۽ احساس پَسائيندا آهن.)

شيخ اياز جي سموري شاعري دل جي صدا جو آواز ۽ قدرت جي حُسن ۽ حقيقت جو عڪس آهي. هن سنڌي شاعريءَ کي نہ رڳو زنده جاويد ثقافتي ورثي سان ڳنڍيو آهي، پر پنهنجي دور جي ٻوليءَ جي اهڙي خوبصورت تخليق ڪئي آهي، جيڪا صدين تائين ايندڙ سرجڻهارن کي نہ رڳو اُتساهيندي رهندي، پر سندن رهنمائي ڪندي ۽ نين معنائن جي نئين روشني بہ پکيڙيندي رهندي. شيخ اياز جي شاعري عڪسيت جون اڻ ڳڻيون ندرتون رکي ٿي.

مغرب ۾عڪسي شاعريءَ جي تحريڪ (Imagist movement) جي شروعات 1913ع ۾ لندن مان شايع ٿيندڙ هڪ شاعريءَ جي شماري سان ٿي، جنهن ۾ (Imagism) جي سِري سان هڪ نوٽ لکي، عڪسي شاعريءَ جي وضاحت ڪئي وئي. ان تحريڪ جا روح روان ايف ايس فلنٽ (F. S. Flint) ۽ ازرا پائونڊ (Ezra pound) هئا. 1914ع ۾ ازرا پائونڊ عڪسي شاعرن جي شاعريءَ جي هڪ اينٿالاجي مرتب ڪئي، جنهن پڻ هن تحريڪ کي چڱي هٿي وٺرائي. 1916ع ۾ ايمي لوئيل (Amy Lowell) ڇهن شاعرن جي شاعريءَ جي اينٿالاجي، (Some imagist poets) جي نالي سان ڇپرائي، جنهن ۾ رچرڊ آرلنگٽن (Richard Aldington)، ايف ايس فلنٽ (F. S. Flint)، ڊي ايڇ لارينس (D. H. Lawrence)، هلڊا ڊولٽل (Hilda Doolittle)، جان گوئلڊ فليچر (John Gould Fletcher) ۽ خود، ايمي لوئيل (Amy Lowell) جي شاعري شامل هئي. شاعريءَ جي ان مجموعي جي منظر عام تي اچڻ سان ادبي حلقن ۾ نئين بحث جا دروازا کُليا. عڪسي شاعري بابت ازرا پائونڊ ۽ سندس ساٿي شاعرن جو چوڻ هو تہ:

"The image is that which presents an intellectual and emotional complex in an instant of time.....To present an image we are not a school of painters, but we believe that poetry should render particulars exactly and not deal in vague generalities, however magnificent and sonorous. It is for this reason that we oppose the cosmic poets, who seems to us to shirk the real

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

difficulties of his art.....for image use the language of common speech, but to employ always the exact word, not the nearly-exact, nor the merely decorative word."[13]

(عڪس، جذبات ۽ ذهني واردات جي گڏيل ڪيفيتن ڪي هڪ خاص ۽ مقرر وقت ۾ پيش ڪرڻ جو نالو آهي.... عڪس پيش ڪرڻ جو اهو مطلب نہ آهي، تہ اسان ڪي مصور آهيون، پر اسان ان خيال جا آهيون، تہ شاعريءَ ڪي شين جا چٽا پٽا ۽ واضح حواسي عڪس پيش ڪرڻ گهرجن. ڌنڌلين ۽ غير واضح ڳالهين کان پاسو ڪرڻ گهرجي، اهو ئي سبب آهي، جو اسان اهڙن مصنوعي شاعرن جا مخالف آهيون، جيڪي فن جي حقيقي گهرائين کان گهبرائندا آهن.... عڪس لاءِ عام زبان استعمال ڪجي، پر هميشہ ان جا لفظ اهڙا موزون ۽ تُز هجڻ ڪپن، جو اهي ناهہ ئوهہ جو احساس پيش ڪرڻ بدران اصليت جو احساس پَسائن.)

عام طور تي شاعريءَ ۾ عڪس ٻن قسمن جا هوندا آهن. يعني معنوي عڪس (Figurative images) ۽ لفظي عڪس (Literal images). پر شاعريءَ ۾ عڪسي مشاهدي جون ڪجهہ ٻيون صورتون بہ آهن، جن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو، انهن مان هر هڪ جو شيخ اياز جي شاعريءَ جي حوالي سان اڀياس ڪنداسين.

1. بصري يا نظري عڪس (Visual images)
2. سماعتي يا ٻُڌڻ جا عڪس (Auditory images)
3. لمسياتي يا ڇُهائي عڪس (Tactile images)
4. سنگهڻ جا عڪس (Olfactory images)
5. متحرڪ ۽ غير متحرڪ عڪس (Kinetic & Static images)
6. ذائقي جا عڪس (Gustatory images)
7. گهڻ رخا ۽ انتقالي مشاهدي وارا عڪس (Synesthetic & Complex images)

1. بصري يا نظري عڪسَ (Visual images): ڪنهن شيءِ جو ذڪر يا ان جي منظرڪشي اهڙي انداز ۾ ٿيل هجي، جو انهيءَ جو احساساتي عڪس اکين اڳيان اُڀري اچي، تہ ان ڪي نظري عڪس چئبو. نثري تحريرن ۾ نظري عڪسن جي وڏي اهميت هوندي آهي، جو تہ عام طرح سان اهي واضح ۽ گهٽيون کُليل هونديون آهن، جنهن ڪري عام ماڻهو بہ انهن ڪي آسانيءَ سان سمجهي ويندو آهي، اڪثر ماڻهو پنهنجي گفتگو توڙي لکت ۾ نظري عڪسيت اپنائيندا آهن. جڏهن تہ شاعريءَ ۾ پڻ

نظري عڪسيت جي وڏي وقعت آهي ۽ اها نثري عڪسيت کان اظهار توڙي انداز ۾ نہ رڳو مختلف، پر منفرد ۽ اثرائتي بہ آهي. نثر ۾ عڪسيت بيان سان پيدا ڪئي ويندي آهي، جڏهن تہ شاعريءَ ۾ استعاري، تشبيهہ ۽ تمثيل جي آميزش سان معنيٰ ۽ مفهوم جي انوکي حُسناڪي پيدا ڪري، ان ۾ عڪسيت پيدا ڪئي ويندي آهي.

شيخ اياز هڪ جدت طراز ۽ حُسن شناس شاعر آهي. هن جي شاعريءَ ۾ سنڌ جو جهرجهنگ، ٿر بر، ڍنڍيون ڍورا، سمنڊ صحرا، گل ٻوٽا، پکي پکڻ، پٽر پهاڙ، مندون موسون، رسم رواج، ماڻهن جا لڙڪ ۽ مُرڪون سڀ موجود آهن. هن جي شاعريءَ ۾ زندگيءَ ۽ ان جي رنگن سان گڏ ڪائنات جي ٻين قدرتي نظارن جا سمورا عڪس جيئري جاڳندي صورت ۾ نظر اچن ٿا. هن پنهنجي ڪمال ذات ۽ فني ڪاريگريءَ سان انسان جي داخلي ڪيفيتن، مشاهدن ۽ فطرت جي سونهن جا اهڙا عڪس چٽيا آهن، جن ڪي پَسي اصل جو احساس ٿو ٿئي. هن جا نظري عڪس ڪنهن فوٽوگرافر جي ڪئميرا سان نڪتل تصوير وانگر جامد ۽ بي حس نہ آهن، پر اهي متحرڪ، جذبن ۽ احساسن سان ٽمٽار آهن. اياز جي هيٺين سٽن ۾ هي حسين نظري عڪس ڏسو:

جئن جهونجهڪڙي جو جاڳي تون
مون ڏانهن ڏسي شرمائين ٿي،
۽ پنهنجون ٻانهون کولين ٿي،
۽ مون کي ياڪر پائين ٿي.
تو آءَ ڏسان تئن تارن ڏي،
جي آهن دور ڦِڪيرا ڪجهہ،
۽ اڀ جي نيري ساگر ۾،
جي ترندا باقي ويرا ڪجهہ.

(الوداعي گيت، ص: 60)

جهونجهڪڙي جو جاڳي، شرمائي ڏسڻ ۽ پوءِ ٻانهون کولي ياڪرن ۾ ڀري چڙڻ، ڪهڙو نہ رومانوي ۽ راحت ڏيندڙ نظري منظر آهي، جيڪو نہ رڳو رات جي موهيندڙ ٽائي ڪي ظاهر ڪري ٿو، پر محبت جي خوبصورت منظرن ڪي اکين اڳيان ڪٽي اچي ٿو. خاموشي ۾ اظهار ۽ اظهار ۾ خاموشيءَ جي احساس جو هيءُ هڪ مڪمل عڪس آهي. توڙي جو ان ۾ نہ ڪوئي مڪالمو آهي، نہ ڪائي گفتگو، پر ان جي

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

باوجود هڪ احساس ۾ لفظن ۾ ڪيفيت جو عڪس آهي. لفظن جي رنگن ۾، جذبن ۾ احساسن جو اهڙو چِٽو چِٽُ آهي، جيڪو گهڻو ڪجهه ٻُڌائي ۾ محسوس ڪرائي ٿو. ان کان علاوه دور آڪاش جي ساگر ۾ ترندڙ ۾ ٽِمڪندڙ حسين ستارا، سياه رات، ان جو رومانوي حصار ۾ ٻيو سمورو وايومنڊل جيڪو مٿين سِٽن ۾ سمايل آهي، اهو ڏسڻ جي عڪسن کي پيش ڪري ٿو. انهن ۾ اظهار ۾ بيان جي ايتري واضح چٽائي آهي، جو جهونجهڪڙي جي تصوير به اکين اڳيان اُڀري اچي ٿي. اياز جي شاعريءَ مان چند ٻيا بصري عڪس به ڏسو، جن کي پڙهڻ سان ٿر جي مفلس ۾ مجبور زندگيءَ جو تصويري خاڪو خودبخود اکين اڳيان تري اچي ٿو.

ساري رات سُڪالڙا، بَجيراڻيءَ ٻارَ
ڪيڏي پگهر لارَ، منجي آلا ڪپڙا!
ٿر ۾ مٿيءَ ڪونديون، اَٿو اَٿو ڪَن،
مارو روز مرن، چونري چونري بُک ۾!
مانڌاڙو ۾ مَڪّ، اڄ نه ڏسجن اکئين،
کهڙا ڍاڪونءَ ڍڪ، بُک وَسي ٿي واندي ۾!
ڪيڏا ابهم ٻارڙا، ليڙون ليڙو لباس،
جن مان تن جو ماس، بکي چٽين وانگيان.
نه مون اونگهه اُلٽَ، نه مون ننڊ نياڳَ جي،
بُکَ نِساها هَٿَ، پير نه لهي پَٽَ تي.
مَٿن رکي موٽيون، ڪاڄَ ٻنا ڪارا،
ٿري ويچارا، ڪاٽين جهڙيون نينگريون!
(اکن نيرا قليا، ص62، 63)

شيخ اياز جي شاعري ۾، نه رڳو ٿر جي بُکَ ۾ بدحاليءَ جا منظر نظر اچن ٿا، پر ٿر جي سونهن ۾ سندرتا پڻ جهلڪندي ملي ٿي. ٿر، جنهن کي هُو خدا جي خوبصورت ۾ شاهڪار مصوري سڏي ٿو، ان جي سونهن، ثقافت ۾ ماحول جا سندس شاعريءَ تي اڻ مِٽ اثر آهن، جنهن جو هو پاڻ اعتراف ڪندي پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ لکي ٿو: ”ٿر خدا جي مصوري آهي. خدا جيڪو عظيم ترين مصور آهي ۾ پوري ڪائنات هن جو ڪئنواس آهي. مون کي سارو ٿر تصوير وانگر نظر آيو، جنهن مون تي ۾ منهجي شاعريءَ تي، اَمٽ ڇاپ ڇڏي آهي.

هاڻي به جڏهن مان تصور ٿو ڪريان ته، مون کي مِٽيءَ جا گهر پڪاسو جي ڪيوبسٽ تصويرن وانگر ٿا لڳن.... ٿر ازلي نقاش جو حقيقي نقش آهي. ازلي مصور جي مصوري آهي. ازلي صنم تراش جا ٺاهيل سڊول جسم آهي، جي هزارين ليناردو ڊاونچي گڏجي پيدا ڪري نه سگهندا. ٿر ازئڊورا ڊنڪن ۾ نيروفيف جو رقص آهي ۾ اهي لوڪ گيت آهي، جن تي خود يوناني ديوتا ڊايوني سس به رقص ڪري ها“(۱۴) اياز جي شاعريءَ ۾ ٿر جا ڪجهه هي خوبصورت منظر ڏسو:

پِره پاڙياريون، ڍِلا پري ڪوس مان،
هِيئين کي ٺاريون، وچن پيون واٽ تي.
(ص: 38)

اَکن نِيرا قُليا، مٿان مينهن وَسن،
سارو ڏينهن گسن، ڪارونجهر سان ڪڪريون.
(ص:42)

ساٿي! مون دنيا گهمي، چونديو آهي ٿر،
جڻ ڪنهن سُرڳ سمان آ، واريءَ تي هي گهر،
سانجهيءَ وير اَمر، آهي رتيءَ ريت تي.
(ص:53)

ڪارنجهر ٻيهر، ڪونيٽ سپ ساوا ڪيا،
روهيڙي گهر گهر، ڳاڙها ڪيا گُلڙا.
(ص:65)

ساري رات سَڪي، ساري ڪو سانگيئڙو،
ساوڻ ٽيج رَکي، لُڏي پئي پينگهه ۾.
(اکن نيرا قليا)-(ص:82)

ڏسڻ جو حواس نه رڳو اسان کي خارجي ڪائنات جون حقيقتون ۾ حُسناڪيون پَسائيندو آهي، پر زندگيءَ جا مختلف رنگ ۾ روپ پڻ ڏيکاريندو آهي. ”شين کي رڳو اَڇي ڪاري تصوير وانگر ڏسڻ ۾ لطف نه آهي، پر هن رنگ برنگي دنيا کي سڀني رنگن سان ڏسڻ ۾ لطف آهي. ڇهڇ سائي ٻوٽي ۾ ٽڙيل ڳاڙها گل، نيري آسمان ۾ اڇا اڇا ڪڪر!- رنگن ۾ پنهنجي سونهن آهي. جي شاعراڻي عڪس جي بيان سان گڏ ان جي رنگ جو پڻ ذڪر ڪبو، ته اهو عڪس وڌيڪ چِٽو، وڌيڪ سهڻو ۾ وڌيڪ اثرائتو

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

ٿي پوندو، ڇڻ تہ سڄو نظارو جيئرو جاڳندو اکين آڏو اچي بيهندو.“[۱۵]

شيخ اياز لفظن کان نہ صرف عڪس تراشيءَ جو ڪم ورتو آهي، پر هن هڪ ماهر مصور وانگر انهن جو رنگن طور بہ استعمال ڪيو آهي. ڀٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ لفظي رنگيني تہ ڪمال جي آهي، پر اياز بہ رنگن کي انتهائي سيبتائي ۽ سندرتا سان پنهنجي شاعريءَ ۾ سمايو آهي. اياز جي شاعريءَ ۾ رنگن جي معنوي ۽ علامتي جمال تي الڳ مقالي جي ضرورت آهي، پر هتي فقط سندس شاعريءَ مان لفظن کي رنگن طور استعمال ڪرڻ جي نرالي فن جي حوالي سان هڪ اڌ مثال پيش ڪنداسين، جنهن مان سندس مصوراڻي حس جي بيداري جي سُڌ پوي ٿي. ڪهڙي لمحي، ڪهڙي لفظ ۾، ڪهڙي رنگ جو احساس ۽ تاثر اوتجي، اياز ان کان پليءَ پت آشنا آهي. هيٺيان بيت ملاحظه ڪريو، وشواس آهي تہ ڪجھ ساعتن لاءِ اوهان بہ پنهنجي من ۾ رنگن جي رنگينيءَ کي رَچندي محسوس ڪندئو:

ڪيئي پَڙا، ڪَنجرا، چُنيون ٽيون چَمڪن،
ٿــڏيءَ ٿــريــچــن، مــون مــن رتــو رنگ ۾.
مون چيو ميـنديءَ ڪيت کي، اُتي ڦٽي پَوُ،
مون کي ڪيئي سَوُ، رتـا گـهرجـن هــٿڙا!

(اکن نيرا ڦليا، ص21، 36)

’ڪيئي پَڙا، ڪَنجرا، چُنيون ٽيون چمڪن‘ لفظ نہ آهن، ڇڻ مختلف رنگ آهن، جن ملي رنگن جي اندلٺ جوڙي آهي. پڙن، ڪنجرن ۽ چُنرين جا پانت پانت جا رنگ. ڳاڙها، ڪارا، اڇا، ساوا، پيلا، آسماني، واڱڻائي، رنگن جي هڪ ڪهڪشان آهي، جنهن جو احساس نہ رڳو اکين کي تراوت ۽ تازگي بخشي ٿو، پر جڏهن بيت جي ٻي سٽ ’ٿـڏيءَ ٿـريـچـن، مـون مـن رتـو رنگ ۾‘ پڙهجي ٿي، تڏهن عڪس ڇڻ تہ مڪمل ۽ بامعنيٰ ٿي پوي ٿو. ڇو تہ مختلف رنگن ۾ ملبوس ٽريچاٽين کي جڏهن سَرهو، پُرسڪون ۽ پنهنجي سهيلين سرتين سان مُرڪندي ۽ مَهڪندي ڏسجي ٿو، تڏهن شاعر وانگر سچ پچ پڙهندڙ پڻ پنهنجي ڪيفيت ’مون من رتو رنگ ۾‘ محسوس ڪري ٿو.

ساڳيءَ ريت ٻي بيت ۾ اياز جي رنگن جو استعمال ڏسو، تہ هن ڪيئن نہ ٻن مختلف رنگن جي آميزش سان نرالو مفهوم پيدا ڪري، اهڙي مصوراڻي ڇِنسالي ڪئي آهي، جو رنگ جيئرا جاڳندا محسوس ٿين ٿا. ’ميندیءَ ڪيت‘ ساوڪ ۽ خوشحاليءَ جو

رنگ، ’رتو، ريٽو يا ڳاڙهو‘، انقلاب، تبديلي ۽ آدرشي احساسن جو رنگ آهي. مٿان اياز جي لفظن، ’رتا گهرجن هٿڙا‘ جي استعمال سان نہ رڳو مڪمل تصوير احساس جي اکين اڳيان اُڀري اچي ٿي، پر پنهنجي پوري رنگن سان ايتري نکري نروار ٿئي ٿي، جو وڌيڪ ڪنهن وضاحت ۽ تشريح جي گنجائش باقي نہ ٿي رهي، ڇو تہ ’ميندیءَ ڪيت‘ ۽ ’رتن هٿڙن‘ جا رنگ پنهنجي زباني سڀ ڪجھ پاڻ بيان ڪري ڇڏن ٿا.

2. سماعتي يا ٻُڌڻ جا عڪسَ (Auditory images): شاعر نہ فقط لفظن ذريعي شين جي صورت ۽ شڪل ڏيکاري سگهندو آهي، پر هو لفظن ذريعي سُرن، سَڏن، صدائن، ڪويل جي ڪوڪ، مور جي ٽهوڪن ايتري تائين جو ڪنوڻ جي ڪجڪار، بادلن جي گجگوڙ، پايل جي جهنڪار، مينهن جي ٽپ ٽپ، پنن جي سرسراهٽ ۽ پلر جي پالوٽ جي آوازن کي پيدا ڪري سگهندو آهي. تيز هوا ۾ پايل وانگر ڇن ڇن ڪندڙ پنن، ڇنن تي پالوٽ ڪري وسندڙ مينهن، ڇڄ ۾ ڇندڇندڙ اَن، صحرا ۾ واڪا ڪندڙ واءَ، پرينءَ جي ٺهڪڙن جي گونجار، ٽاڙي جي تنوار ۽ پنڌ ۾ پيرن جي پڙلاءَ جا آواز، اياز جي هيٺين وائين ۽ بيتن مان ڇِٽي طرح ٻُڌي سگهجن ٿا.

ڇن ڇن ڪن ٿا ڇن،
پـايـل پـايـل پـن،
اُٿو مينهن اگوندرو!
لَڄُن لويون لاڪ سان
ڇَـڄَـن اَڇـا اَنّ،
اُٿو مينهن اگوندرو!

(ص:70)

واڪا ڪري واءُ،
ڪيڏو تَتيءَ تاءُ!
ڪيڏا ڪوسا ڪُڪرا!
پنهنجن پيرن جو پيو،
ڇرڪائي پڙلاءُ......!

(لڙيو سج لڪن ۾)۔(ص:81)

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

تون بہ تہ روئين ٿي، ٻاهر ڪاري ٻاٽ ۾،
ڇا ڪي ڏوئين ٿي، من تان ايڏي مينهن ۾!
(ص:28)

ڪاوڙ ۾ تون ڪامٽي ڏيندي وئينءَ ويڻ،
منهنجا ڀنل نيڻ، چو تو ڏٺا ڪينڪي؟
(ص:35)

ڇا ڇا چپ چئي سگهن ڪِلي ڏنائون،
پرين ۽ آئون، وچ ۾ ڪيئي ٿهڪڙا.
(اُڀر چند پس پرين)-(ص:37)

اڇي ڀئي آرِ جي ڪيڏي تکي رڙِ،
ڇڻ ان ڪي ڪاوڙ، آهي اجا اُڀ تي.

تاڙو تنواري ڀيو، آرَ ڀئي گونجي،
هيلَ بہ، تون جي، ڪونہ وَسين ٿو مينهڙا.
(هينئڙو ڌاڙهونءَ گل جئن، ص139، 156)

۳. لمسياتي يا ڇُهائي عڪسَ(Tactile Images): ”ڇُهڻ جو حواس اسان کي ڪنهن شيءِ جي ٿڌي، گرم، نرم، سخت، کهري ۽ لسي هجڻ جي خبر چار ڏئي ٿو. جيڪڏهن شاعراڻو عڪس انهن احساسن کي ڀيهر پيدا ڪري، تہ اهو ڇُهڻ جو عڪس چئبو.“(١٦) ڇُهائي عڪس جي وڏي خوبي اها آهي، تہ ان جو احساس ۽ تاثر ايترو اثرائتو هوندو آهي، جو ان جي پيشڪش سان دل جي لونءَ لونءَ بہ ڪاندارجندي محسوس ٿيندي آهي. شيخ اياز انتهائي حساس ۽ بيدار حِس شاعر آهي. هن جي شاعريءَ ۾ اهڙي سموريون ڪيفيتون ملن ٿيون، جيڪي دل ۽ دماغ کي ڇُهي انوکو اثر پيدا ڪنديون آهن. هن جي ڇهڻ وارن عڪسن ۾ اظهار جي اهڙي تہ ڇِٽائي آهي، جو انهن کي پڙهڻ سان من ۾ لمسياتي ڪيفيت بيدار ٿي پوي ٿي. خاص ڪري سندس رومانوي احساسن وارا عڪس تہ ايترا اثرائتا آهن، جو انهن کي پَسي ۽ پائي من مي رقصم بڻجي پوي ٿو. اياز جا هيٺيان بيت پڙهو ۽ انهن ۾ پيار جي ڇُهائي احساس کي محسوس ڪيو:

ٻانهن مٿان چَپڙا، ٻازو ٻند لُڏن،

ڳچيءَ ۾ ڳراٽڙيون، ڳل پٽ ڪارون ڪن،
ٿَمي نور نَهن، هٿ چُميندي مُنڊ جا.
(ص:٨٥)

ٻانهنَ مَروڙين ٿو ميان!چوڙيون ٿيون ڇِمڪن
مٿان ڪَچيون ڪَنگڻيون، ٽُٽي ساک ڏين،
سُيان لوک چَوَن، سسئيءَ ڪُرُّ لَڳايو!
(ص: ١٣)

پنهنجا هٿ تہ جهل، منهنجو جيءُ جُهري پيو،
اُيري ٿي هر انگ مان، وَڄُ جيان ڪا ول،
ڀور ٿئي اڄ ڀل، آءٌ اَساهي سانورا!
(ص:١٣٦)

تو ڦيريندي هٿڙا، لُنءَ لُنءَ ڪدي لاٽَ،
جهوري وڌو جيءَ کي، منهنجي اڱن آٽ،
مٿان وَسي ماٽ، ڀورِ ڏنو مون ڀاڪرين.
(ڪپر ٿو ڪن ڪري)-(ص:١٢٧)

ٻکن ۾ ويڙهيل ٻہ محبت ڪندڙ وجود، جن کي پيار جي اَڻ جهل جذبن ڪجھ ساعتن لاءِ هڪ وجود بڻائي ڇڏيو آهي. ٻانهن مٿان گرم ۽ پياسا چپ، ٻازو ٻند لُڏڻ جو ڇُهاءُ، ڳچيءَ ڳراٽيون، پَٽَ جهڙي ريشمي ڳلن تي مضطرب آڱرين جا ڇُهاءَ ۽ مُنڊ جي نازڪ هٿن کي چمڻ جو منظر، هڪ طرف اندر ۾ ڪيتريون ئي ڪيفيتون اُتپن ڪري ٿو، تہ ٻي طرف ڪيترائي ڇُهائي عڪس هڪ ئي وقت موجود ملن ٿا. ساڳيءَ ريت ٻي بيت ۾ پڻ مختلف قسم جا ڇُهائي عڪس موجود آهن.

اياز پنهنجي شاعريءَ ۾ ڌار ڌار حواسن سان مختلف حواسي عڪس پيدا ڪرڻ ۾ بہ مهارت رکي ٿو. هيٺئين بيت ۾ هن کهڙي نہ ڪمال ڪاريگريءَ سان هڪ ئي وقت ٿڌي ۽ گرم، سخت، ڇُيندڙ ۽ کهراڻ جي تاثر واري عڪسن کي پيش ڪيو آهي!

وَسُ وَسُ اُتر اُڀَ، وس وس، وس وس مينهڙا،
اڄ اڄ، اڄ اڄ وڏڦڙا، ڀر ڀر ڪارا ڪُبَ!
تنهنجي لاءِ اُتاولا، تر جا توهر ٿُبَ،

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

ڪارونجهر جا ڪُبَ، وَرسائج وٽڪار سان.

(وڄون وسڻ آئيون، ص:۲۴)

مٿين سٽن ۾ ’اتر اُبَ‘ جا لفظ استعمال ڪري، اياز سخت گرمي ۽ جهولي جي احساس کي اُڀاريو آهي. اُبَ گُهٽيندڙ هوندي آهي. ’اُبَ‘ لفظ ٻُڌڻ سان ئي جڻ تہ ٻوسٽ جو احساس ٿو ٿئي، پر مٿان ’وس وس مينهڙا‘ ۽ ’ورسائج وٽڪار‘ جا لفظ ٿڌاڻ، ڇانوري، فرحت ۽ سڪون جا تاثر ڪٺي اچن ٿا. اهڙيءَ ريت ٿوهر جو وڻ ڪَنڊائون هجڻ ڪري، چُڀڻ ۽ ايذاءَ جو احساس پيش ڪري ٿو. ڪارونجهر پٿريلو ۽ سخت آهي، جنهن ڪري اهو کهراڻ جو تاثر ڏئي ٿو.

۴. **سِنگهڻ جا عڪسَ (Olfactory images)**: ڪنهن شيءِ جو لفظن ۾ بيان يا ان جو چِٽُ اهڙي ريت چِٽجي، جو ان جي خوشبوءِ ۽ بدبوءِ جو احساس ٿيڻ لڳي، تہ اهڙي عڪس کي سِنگهڻ جو عڪس سڏبو. سُڳنڌ ۽ سرهاڻ شاعرن جو مرغوب موضوع آهي. شاعر ڀونرن وانگر خوشبوءِ جا مشتاق ۽ متوالا هوندا آهن. هو نہ رڳو خوشبوءِ جا چاهيندڙ هوندا آهن، پر خوشبوءِ ورهائيندڙ بہ هوندا آهن. اهو ئي سبب آهي، جو شاعرن کي محبت، امن، سرت ۽ سرهاڻ جو سفير چيو ويندو آهي. دنيا جي سڀني شاعرن پنهنجي شاعريءَ ۾ خوشبوءِ جو ذڪر ڪيو آهي، پر اياز جو انداز ڪجھ اور آهي. هن جي اها حِسَ ايڏي تہ بيدار آهي، جو هُن پاڻ نہ رڳو انيڪ سڳنڌن جا واس ورتا آهن، پر انهن جو بيان بہ اهڙي اثرائتي پيرايي ۾ ڪيو آهي، جو پڙهندڙ ۽ ٻُڌندڙ خود بخود ان خوشبو جي حصار ۾ ويڙهجي وڃي ٿو. هر سڳنڌ جو پنهنجو واس آهي. گلن ڦلن کان وٺي مٽيءَ جي سرهاڻ تائين هرخوشبوءِ جو سرور ۽ سڪون پنهنجو ٿئي ٿو، پر محبوب جو هڳاءُ بي مثل ۽ بي بدل آهي. پرينءَ جي تن ۽ بدن جي خوشبوءِ سان، جنهن پنهنجي وجود کي واسِئو آهي، ان کي ٻيءَ ڪنهن سڳنڌ جي ضرورت نہ ٿي رهي. اهو ئي سبب آهي، جو اياز پنهنجي هيٺئين وائي ۾ چوي ٿو، ’اي منهنجا محبوب! مون پنهنجي تن من کي تنهنجي سرهاڻ سان واسي ڇڏيو آهي. تنهنجي زلفن جي ڀني خوشبوءِ، تنهنجي ساهن جي سرهاڻ، منهنجي ساري وجود ۾ سرايت ڪري وئي آهي. هاڻي ڪنهن اگر ٻارڻ ۽ چگون واسڻ جي ڪا ضرورت ڪا نہ آهي، ڇو تہ تنهنجي بدن ۾ سموريِن رُتنِ جي رنگيني ۽ اهڙن بَهارنِ جي بوءِ آهي، جنهن جو واس وٺڻ کان پوءِ من مي رقصم ۾ تن تازي گل جيان ٽڙي پوي ٿو‘.

اگَـرَ ٻـارِ نـہ تـون، ڇگـون واسِ نـہ تـون،
مون مَنُ توسان واسِئو.
وارَ ورائـي ڪـنـڌ تـان، ڇـوڙي ڇـڏ سَـڳـيـون،
مون مَنُ توسان واسِئو.
ڪـيـڏيءَ ساهـہَ سُـڳـنـڌَ ۾، رات گـذاريـسـون!
مون مَنُ توسان واسِئو.
جـئـن ڪـي ڦَـڳـڻ ماسَ ۾، مُـڪـڙيـون مَـروي جـون،
مون مَنُ توسان واسِئو.
جـئـن ڪـي ڀِـنـيءَ رات ۾، ٽـانـگـرَ جـون ٽـاريـون،
مون مَنُ توسان واسِئو.
مُـشـڪَ اَنـوکـي مِـرگـهـہ جـي، اهـڙيـون خـوشـبـوئـون،
مون مَنُ توسان واسِئو.
سِـرڪـنـڊُ سُـرهـو تـو جـيـان، ڏٺـو مُـورُ نـہ مـون،
مون مَنُ توسان واسِئو.

(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص:۷۹)

مَـروئـي مـهـڪـارَ، اچـا اڱـڻ سُـپـريـن!
اچـين جـي ٻـيـهـارَ، مَـهـڪـي سـاٿ سُـڳـنـڌ سـان.
پـريـنءَ جـو پـهـراڻ، جـهـڙي ٻـاڪ بـسـنـت جـي،
آهـي اڄ مـون سـاڻ، ڄـڻ ڪـو گـل گـلاب جـو.

(اڪن نيرا ڦليا، ص:۱۷)

’مَرُوئو‘ ٽر جو هڪ خوشبودار ٻوٽو آهي، جنهن جي سُڳنڌ آس پاس جي ماحول کي معطر ڪري ڇڏيندي آهي ۽ اياز پنهنجي پرينءَ جي اڱڻ ۾ موجودگيءَ جو احساس خوشبوءَ جي محسوسات مان ڪري ٿو. توڙي جو سندس محبوب، اکين کان اوجهل ۽ پرڀرو اڱڻ ۾ موجود آهي، پر سندس جسم جي مروئي جهڙي سرهاڻ جي محسوسات مان هو ان جي موجودگيءَ کي ڀانپي وٺي ٿو. ائين ٻي بيت ۾ پرينءَ جي پهراڻ کي ٻاڪ بسنت جي چئي، گلاب جي گل سان ڀيٽي ٿو. بسنت ۽ گلاب، هڪ طرف

خوشبوءِ جو احساس پيش ڪندڙ آهن. تہ بي طرف اهي سونهن ۽ سندرتا جون علامتون بہ آهن ۽ انهن ٻنهي جو تمثيلي ۽ تشبيهي استعمال ڪري، اياز انتهائي ڀرپور حسي عڪس جوڙيو آهي. سونهن ۽ خوشبوءِ جي اثرائتي احساس جو هي هڪ ٻيو عڪس بہ هن بيت ۾ ڏسو:

وينگس ڳاڙهو ويس، پيلا گل پلاند ۾،
دهڪيو سارو ديس، آئي بوءِ بسنت جي.
(وڄون وسڻ آئيون، ص:٥٩)

ڳاڙهو ويس پهريل وينگس، پلاند ۾ پيلا گل. جواني ۽ جوڀن جو خمار، جتان ٿي گذري، سارو ديس دهڪيو ۽ حيرت ۾ پئجيو ٿو وڃي. اياز ڪنهن آسماني حور ۽ اپسرا جو ذڪر نہ ٿو ڪري، نہ ئي ڪنهن پري ذات جا اوصاف ٿو ٻڌائي، پر هُو ان مٽيءَ جي مورت، گوشت پوست جي انسان ۽ ڌرتيءَ جي واسي، حسين وينگس جي حُسن ۽ جوانيءَ جي ڳالهہ ٿو ڪري، جنهن جي وک وک مور جي ٽور آهي، جنهن جو ڏيک ۽ ويک تہ بهار جيان باغ بهار ڪندڙ آهي، پر هُن جو سارو وجود ئي بسنت جي بوءِ آهي. حُسن جي حصار ۾ وينگس جي وجود جي بسنت جهڙي هڳاءَ ۾، سمورو ماحول ڄڻ تہ معطر ٿي وڃي ٿو. مٿيون بيت سندرتا ۽ سُگند جي جمال جو مڪمل ۽ ڀرپور عڪس آهي.

شاعر وٽ ڪمال جي تخليقي قدرت ٿئي ٿي. هو جنهن بہ احساس کي اورڻ چاهي، جنهن بہ شيءِ جو لفظي چِٽُ چِٽڻُ گُهري، ان کي پنهنجي اظهار جي ادا سان اظهاري ۽ ان جو عڪس پيش ڪري سگهندو آهي. مٿئين سِٽن ۾ اياز حُسن، جمال ۽ خوشبوءِ جو ڀرپور عڪس پَسايو آهي، پر هيٺين بيتن کي پڙهڻ کان پوءِ محسوس ڪرڻ جي ڪوشش ڪريو، تہ اوهان ڪهڙي بوءِ ٿا محسوس ڪيو؟ اوهان جي حِس تي ڪهڙو تاثر حاوي ٿيو آهي؟ خوشبو جو يا بدبوءِ جو؟

ڪيڏي چِلرَ چِٽَ، آهي ڪينجهر ڪنڌيئين!
سارا پِڌرَ پَٽَّ، ڪِڪِيءَ هاٽيون ڪاريون!
ڪِڪِيءَ ڪاريون جِنڌڙيون، هيٺئان ڇِڇيءَ ڇَڇَّ،
تن کي ڪهڙي لَڄَّ، جن کي ساڙ سڳند سان.
تماچي تڙ آءُ، تہ مِيءَ مُهاندي تي وڃ،
توکان سواءِ سپرين، سڀ ۾ ڪِڪِيءَ ساءُ،

اَلا، مون کي ماءُ، ڄَٽي ڄاري اُجليو!
(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص:٩٣)

بيتن کي پهرين کان آخري سِٽ تائين پڙهي پوري ڪرڻ کان پوءِ مڇيءَ جي بدبوءِ جو احساس تہ ويڙهي وڃي ٿو، پر اهو احساس تڏهن ويتر وڌي وڃي ٿو، جڏهن پهرين بيت جي پهرين پد ’ڪيڏي چلر چٽ‘ کي ٻيهر پڙهجي ٿو. لفظن ۾ منظر نگاري تہ ڏسو: ڪينجهر جي ڪنڌيءَ جي سموري پڌر پٽن تي مڇي پکڙي پئي آهي، جاڏي ڪاڏي ڪکيءَ هٽيون ڪاريون ٽڙيون پکڙيون پيون آهن. هر طرف مسڪين ملاحن جي موجودگيءَ جا منظر ٿا محسوس ٿين. ڪي گنجيءَ ۽ گوڏ ۾، تہ ڪي پُنيءَ اگهاڙا سانورا مُهاڻا، جن جي ڪل ڪائنات مڇي ۽ ڪکيءَ هاٽيون ڪاريون آهي. لفظ لفظ مان مَڇيرن جي جيوت ٿي جهلڪي ۽ سٽ سٽ ۾ ڄڻ تہ ڪِڪَ جي بدبوءِ پريل ٿي محسوس ٿئي. حقيقت ۾” شاعر جي فن جي پختگي ان ۾ آهي، جو هو جنهن بہ ماحول جو ذڪر ڪري، هوبهو اهو ماحول پڙهندڙ جي آڏو پيدا ٿي پوي. فن رڳو سهڻين، خوشبودار يا نازڪ شين جي عڪاسيءَ ۾ ناهي، پر فن آهي حقيقت نگاريءَ ۾. پنهنجي چوڌاري جهڙو بہ ماحول هجي، اهو سهڻو هجي يا بڇڙو، سرهو هجي يا بدبوءِ وارو، ان ماحول جي بيان تي قدرت حاصل ڪرڻ ئي ڪمال فنڪاري آهي.“[١٧] ۽ اها فنڪاري لاشڪ تہ اياز جي شاعريءَ ۾ جابجا موجود ملي ٿي.

5. متحرڪ ۽ غير متحرڪ عڪس (Kinetic & Static images): ڪنهن شيءِ جو بيان يا ان جي لفظن ۾ اهڙي ريت مصوري ڪجي، جو اها متحرڪ، جيئري ۽ جُرندڙ پُرندڙ محسوس ٿئي، تہ اهڙي اظهار کي متحرڪ عڪس چئبو. جڏهن تہ غير متحرڪ عڪس، جامد، ساڪت ۽ هڪ هنڌ بيٺل هوندا آهن. جيئن متحرڪ عڪسن جي پنهنجي جاذبيت آهي، ائين غير متحرڪ شين جو بہ پنهنجو هڪ الڳ حُسن ٿئي ٿو. هڪ سُڄيت شاعر وٽ اهو ڏانءُ ۽ ڪمال ذات هوندي آهي، تہ هو نہ فقط پنهنجي شاعريءَ ۾ جُرندڙ پُرندڙ ۽ زندگيءَ سان ڀرپور شين جا عڪس چِٽيندو آهي، پر غير متحرڪ ۽ ساڪن شين جا موثر ۽ موهيندڙ عڪس بہ پيش ڪري سگهندو آهي. مصوريءَ ۾ رنگن سان چِٽ چِٽڻ آسان آهي، جو تہ مصوري هوندي ئي رنگن جي عڪسن تي مشتمل آهي، پر لفظن ۾ ڪنهن شيءِ جو نقش ڪيڻ، گهري ادراڪ ۽ فنائتي احساس جو گهرجائو هوندو آهي. عڪسي تجربن وسيلي، جماليات جون

Shah Abdul Latif Bhitai Chair
Shah Abdul Latif Bhitai Chair

جهلڪيون پَسائڻ لاءِ اياز وٽ اظهار ۽ احساس جي پنهنجي قدرت آهي. هو هڪ سُجاڻ فوٽو گرافر وانگر هجومن مان ڪنهن هڪ شيءِ تي فوڪس ڪري، ان جي سهڻي تصوير ڪڍي سگهڻ جو آرٽ ٻه ڄاڻي ٿو، تہ ڏکڻ جي واءُ لڳڻ سان هِيُرن جي هندوري ۾ لُڏڻ جو، لفظن ۾ عڪس پيش ڪرڻ جو ٻہ وٽس نرالو فن آهي. هي بيت پڙهو ۽ ان ۾ متحرڪ عڪسيت سان گڏ ڪيفيتي حُسناڪيءَ جو هي انداز ٻہ پَسو:

هِيرون هندورو ٿيون، ڏکڻ واءُ لڳو،
رَکي رَکي رات ۾، چَڙو چَنگُ وَڄو،
اُٿي مُندَ پَڳو، آرس اوٻاسيون ڏئي.

(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص:١٢٩)

بيت جي پهرين سٽ ۾ 'ڏکڻ جي واءُ لڳڻ سان هِيرُون هندورو ٿيڻ' هڪ احساس آهي، شاعراڻو ۽ تخيلي احساس. ٻيءَ سٽ ۾، رات جي سانت، بيٺل ۽ ساڪن عڪس، ۽ ان رات جي سانت ۾، 'چڙي چنگ جو وڄڻ'، سماعتي عڪس آهي. جڏهن تہ آخري سِٽ، 'اُٿي مُندَ پَڳو، آرس اوٻاسيون ڏئي' اهڙو متحرڪ نظري عڪس آهي، جنهن ۾ نہ رڳو مُنڊ جو ڪچڙيءَ ننڊ مان جاڳي پوڻ جو منظر عيان ٿئي ٿو، پر اوٻاسي ڏئي آرس ڀڃڻ جو عڪس ٻہ ڄڻ تہ چٽو پٽو نظر اچي ٿو. ساڳيءَ ريت هيٺئين بيت ۾ هي غير متحرڪ عڪس ڏسو:

مان ۽ واريءَ ڍيرَ، مٿان تارن ٽُبڪڙا،
هاڻ تہ سُجهن ڪونہ ٿا، پنهون تنهنجا پيرَ!
آڌيءَ رات اويرَ، ور وراڪا سُڄ جا.

(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص:١٢٠)

پنهونءَ جي پويان نڪتل سسئي، جيڪا سڄي ڏينهن جي پنڌ کان پوءِ اچي صحرا ۾ پهتي آهي، جتي سج لهي چڪو آهي، چوطرف اوندهہ ڇائنجي وئي آهي. ٽڪل ٽٽل، تنها، بيوس ۽ واريءَ جي پِٽَ تي بي حال پيل سسئي، سمورو پس منظر افسرده آهي. ان افسرده پسمنظر جو منظر واريءَ جا ڍير، مٿان ٽُبڪڙن وانگر ٽِمڪندڙ ستارا، واءَ سان پنهونءَ جا لٽجي ويل پيرا، اونداهي رات، ڏنڏلا رستا ۽ هر طرف صحرا ۽ سج ئي سج، هر منظر ڪيڏو نہ ڄميل، بيٺل ۽ ساڪت آهي، ڄڻ ڪنهن آرٽيسٽ جي شاهڪار تصوير آهي، جنهن ۾ هر منظر مقيد ٿي ويل آهي. اياز جا مٿيان ٻئي بيت لفظن ۾ مصوريءَ ۽ فوٽوگرافيءَ جو ڀرپور تاثر پيش ڪن ٿا، جن ۾ هن پنهنجي ڏات ۽

ڪمال ڪاريگريءَ سان ساڪن ۽ متحرڪ منظرن جا عڪس تراشيا آهن. سندس شاعريءَ مان ڪجهہ ٻيا موهيندڙ ۽ متحرڪ عڪس هيٺ ڏجن ٿا.

هيٺان سورج تُرورا مٿان مُرغابيون،
مَنهوڙِ جون تون، سارون سارينديِن گهڻو!

(ص:٤٣)

پَريان پکي واءُ ۾ پَرڙا هڻي ٿو،
ڪيڏو وَڻي ٿو، پاڻيءَ تي پوپٽ جيان!
لانچ وڃي ٿي سمنڊ مان ٻنهي پاسي گج،
ٿر جون پِٽون ٻ َج، جيئين ڏڻَ ڏراڙ سان.

(ص:٤٤)

جَر ڪي جهوٽا ٿو ڏئي، ڄڻ هي سارو سمنڊ،
پينگهہ لُڏي ٿو چنڊ، ساري رات سمونڊ ۾!

(اُڃ چنڊ پس پرين، ص:٥٠)

اياز پنهنجي هيٺين تخليقن ۾ ڪراچي شهر جي مختلف متحرڪ ۽ غيرمتحرڪ عڪسن جي ڪهڙي نہ چِٽي تصويرڪشي ڪئي آهي، جنهن ۾ هُو، ان صنعتي ۽ سرمائيداري شهر جي جيوت جو نقش انتهائي اثرائتي انداز ۾ پيش ڪري ٿو. وڏا وڏا بنگلا، وڏيون وڏيون گاڏيون، اڻ ڪٿ دولت، عياشي، پر مشيني زندگي، ڪوڪليون خوشيون، موت جي ڊپ ۾ ويڙهيل هر پل، نمائشي محبتون، رڳو دونهون ئي دونهون، ايتري پاليوشن، ايتري گدلاڻ، جو ماڻهو تہ ماڻهو، پر چنڊ جو ساهہ ٻہ مُنجهڻ ٿو لڳي.

ناهي ڪو آڪاس،
ڪراچيءَ ۾!
دونهون دونهون سارا ماڙا،
چورنگي چا چاڪي واڙا،
چنڊ ڪٽي ڪيئن سواس،
ڪراچيءَ ۾!
ڍِڳ ٿيو آ ڪارو ناڻو،
ڪاڻو راڻي اگهہ وڪاڻو،
مومل ڇاهي؟ ماس،
ڪراچيءَ ۾!

(چنڊ چنبيليءَ ول، ص:٦٣)

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

بابو بندر روڊ تي، سانجهيءَ وير هشام،
اينگهي ٿي انگريز جي،اجا تائين ٽرام،
جهرمر جهرمر شام، ماڻهو پاڇا موت جا.
(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص:٢٨٩)

6. ذائقي جا عڪس(Gustatory images): حِسي طور ذائقي يا چکڻ ۾، شين جي مِٺي، ڇَهري، کَٽي، ڦِڪي، سوادي ۽ غير سوادي هجڻ جي حقيقت شامل آهي. ادبي طور لفظن ۾ ڪنهن شيءِ جي تاثير کي اهڙي نموني سان بيان ڪجي، جو ان مان ان شيءِ جي ذائقي جو احساس ٿئي، ته اهڙي اظهار کي ذائقي جو عڪس چئبو.

جيئن سنگتراش جي آڱرين ۾، ڪنهن اڻ گهڙيل پٿر مان حسين مورتي تراشڻ جي شڪتي هوندي آهي ۽ ان جا هو پنهنجي فن ذريعي غير جاندار هجڻ باوجود اهڙا جاندار نقش نِڪاريندو آهي، جو ائين لڳندو آهي، ته اها بُت بڻيل مورتي اِجهو ٿي ڳالهائڻ ۽ چرپر ڪرڻ لڳي. ائين ڪوتاڪار وٽ به لفظن ۾ هر قسم جي احساس جو تاثر پيدا ڪرڻ ۽ هر قسم جي حِس جو عڪس ڪڍڻ جي سگهه ۽ سُرت هوندي آهي.

ڪتاب، ‘Practical criticism’ (عملي تنقيد) جو مصنف لکي ٿو:

“Words suggest sense impressions of all kinds and by their scrupulous truth and exact delicacy they bring us into close contact imaginatively with realties....This quality of precision is one of the vital contributions which imagery makes to poetry.”(18)

(لفظَ، هر قسم جي احساسن جا تاثر ڏيندا آهن، ۽ اُهي پنهنجي تاثراتي سگهه ۽ سچ سان اسان کي تخيلي طور سچائين سان ويجهڙائي پيدا ڪرائيندا آهن. لفظن جي اها تاثراتي ڏين ۽ خوبي ئي آهي، جيڪا شاعريءَ ۾ عڪسيت کي جنم ڏيئي ٿي.)

شيخ اياز گهڻ - حِسي ۽ سُجاڳ سُرت جو شاعر آهي، انهيءَ ڪري هن هر قسم جي احساس کي تخليق ڪرڻ لاءِ لفظن جي چونڊ به اهڙي سڀاويڪ ڪئي آهي، جو ان لفظ جي اظهار سان متعلق حِس جي بخوبي سُڌ پئجي وڃي ٿي. هيٺين بيتن ۾ لفظن تي ٿورو ويچار ڪري، انهن کي پڙهو ۽ محسوس ڪريو، ذائقي جي عڪسيت جي خودبخود اوهان کي پروڙ پئجي ويندي.

جيڪي چَس چريا ڪيا، ڳچي ڳَٽِن ڪوهُ !
تن جو پيئڻ ڪان سوا، جيئڻ جهڙو ڏوهه،

متارن جو موهه، پي پي وِترو ٿئي.
(ص:١٥٥)

پِي جي پُرِ ٿيا، موکي تنهنجي مَڌُ سان،
ٻِي دِرِ ڪونہ ويا، وَرِ وَرِ وهُ وهاٿيا.
آئي بَنيءَ بوءِ، ڪُپي وئي ڪيپَ ۾،
موکيءَ مڌ چِکائيو، جرکي اُٿي جوءِ،
رچي، ريٿي روءِ، مٿَ متارن ڏوگهيا.
(ص:١٥٨)

موکي انوکي، وٿي پرک پياک جي،
جنهن کي وهُ جي وات تي، چسُ لڳي چوکي،
انهيءَ لئہ اوکي، جاڙ نہ ڪائي جيءَ جي!
(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص:١٥٩)

‘چَسُ’ لفظ جي معنيٰ ئي لذت، ذائقو، مزو، سواد ۽ سڪون آهي ۽ اهو هڪ لفظ ئي ذائقي جي عڪس کي ظاهر ڪري ڇڏي ٿو، پر اياز ‘چس’ سان ‘چريا’ لفظ ڳنڍي، سٽ ۾ انوکي ڪيفيت پيدا ڪئي آهي. ان انوکي ڪيفيت کي محسوس ڪرڻ لاءِ پهرئين بيت جي پهرين پد کي ٻيهر پڙهي ڏسو. ‘جيڪي چَس چريا ڪيا’، مڌ جي سُرڪ، پياڪن کي پُر ڪيف ڪري ڇڏيو آهي. مڌ، جنهن جو ذائقو ڪڙو هوندو آهي، پر اياز پنهنجي بيتن ۾ ان جي ذائقي کي گهڻ-تاثير ۽ گهڻ-ڪيفيتي ڪري پيش ڪيو آهي. اهو ڪَڙو به آهي، ته پُرڪيف به. هاڻي ساڳي سِٽَ جو ٻيو پد به پڙهي وٺو، ‘ڳچي ڳَٽِن ڪوهُ’. انهيءَ ڪيف کين اهڙو بيخود بڻائي ڇڏيو آهي، جو سندن سارو وجود مي رقصم جو مجسم روپ بڻجي پيو آهي. سڄي سٽ يعني ‘جيڪي چَس چريا ڪيا، ڳچي ڳَٽِن ڪوهُ’ کي گڏائي پڙهڻ سان هڪ عجيب سرور جو احساس ٿئي ٿو، اهڙو سرور ۽ ڪيف، جنهن ۾ سِرَ جي سانگي جي سُڌِ ئي نہ ٿي رهي. هڪ سرمستيءَ جو عالم آهي، جنهن ۾ رڳو پيئڻ ۽ جيئڻ جو تذڪرو آهي.

روايتي طور ماڻهو کائيندو ۽ پيئندو ئي سِر ۽ ساهه جي بقا لاءِ آهي، پر هن مڌ جي چُڪيءَ جو ذائقو ۽ سرور، چس ۽ چاهه ئي ڪجهه اهڙو آهي، جنهن ۾ جيءَ، جُسي ۽ جانِ جي ڪائي پرواهه ڪانہ ٿي رهي. پياڪن کي پيئڻ ۾ جيئڻ ۽ جيئڻ ۾ ئي پيئڻ جو

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

آنند محسوس ٿئي ٿو. بظاهر پوري بيت ۾، ان چس جو ڪو ذائقو ظاهر ٿيل ڪونہ آهي. نہ مِٺو، نہ ڪوڙو، نہ ڪٽو ۽ نہ ئي ڦِڪو، پر ان جي باوجود ان جي تاثير ۾ لذت اهڙي آهي، جو ان جي پيئڻ ۾ ئي جيئڻ ۽ ان بنا جيئڻ، جڻ اجايو ۽ عبث ٿو محسوس ٿئي. ماڻهو جيترو پيئي ٿو، اوترو ئي پاڻ کي پياسو پائين ٿو. ٻي ۽ ٽين بيت ۾ ان جي ذائقي جي وضاحت ڪي قدر واضح ٿئي ٿي، يعني هيءَ اها چس آهي، جنهن جي پيئڻ کان پوءِ سِر ۽ ساهہ جي پرواهہ تہ نہ ٿي رهي، دنيا ۽ دل جا درد ڪافور ٿي وڃن ٿا. پر اها موکيءَ جي هٿان جنهن بہ متاري کي ملي ۽ جنهن بہ پياڪ هڪ ڀيرو اها چُکي چَکي آهي، ٻيا در کانئس وسري ويا آهن. مذ جي پُرڪيف ۽ ڪڙي ذائقي جي عڪس کان پوءِ وائيءَ جي هيٺئين سِري ۽ غزل جي مطلع ۾ مِٺاڻ جي ذائقي جو هي عڪس بہ ڏسو:

اجا نہ ٻاڙو،
پاڻي پنهنجي ڪوهہ جو. (ص:113)
شهد ڪهڙي چکي نہ مون آهي؟
چپ منهنجا اِهي چُميل آهن!
(سورج مکيءَ سانجهہ، 115)

ڪوهہ جي مِٺي پاڻي ۽ چپن چمڻ کان پوءِ ان ۾ ماکيءَ جي نرالي تاثير جو احساس، ذائقي جي ڀرپور عڪس کي پيش ڪري ٿو.

۷. گهڻ-رُخا ۽ انتقالي مشاهدي وارا عڪس (Complex & Synesthetic images): مٿي مختلف حواسن سان واسطو رکندڙ عڪسن يعني، بصري، سماعتي، ڇُهائي، متحرڪ، غير متحرڪ ۽ ذائقائي وغيره عڪسن جو ذڪر ڪري آيا آهيون، جيڪي الڳ حيثيت ۾ ڪنهن نہ ڪنهن حواس جي نشاندهي ڪن ٿا. پر ڪجھ عڪس اهڙا بہ آهن، جيڪي هڪ ئي وقت مختلف حواسن کي ڇُهي جامع ۽ گهڻ - پهلوئي عڪس ٺاهن ٿا. مرڪب ۽ گهڻ - پاساوان عڪس، هڪ کان وڌيڪ حِسن کي ڇُهندڙ ۽ اڪيلي عڪس کان وڌيڪ مختلف شين جا جاذب ۽ ڀرپور عڪس پيش ڪندا آهن، انهيءَ ڪري پڙهندڙ توڙي ڏسندڙ تي انهن جو اثر وڌيڪ ٿيندو آهي.

حقيقت ۾ اياز هڪ مصور شاعر آهي. هو ڪنهن بہ احساس ۽ ڪيفيت کي بيان ڪرڻ لاءِ پنهنجي شاعريءَ ۾ اهڙا منظر ۽ عڪس چِٽي ٿو، جيڪي لفظن ۾

Kalachi Research Journal ڪلاچي تحقيقي جرنل

اظهاريل ڪيفيت ۽ احساس کي وڌيڪ چِٽو ڪن ٿا ۽ پُرتاثير بڻائين ٿا. هو لفظن سان جذبن جي ڳالهہ ڪرڻ جو فن بہ ڄاڻي ٿو، تہ فن سان جذبن جون تصويرون تراشڻ جي ڏات بہ رکي ٿو. لفظ جو باطن تخليقڻ، شاعراڻي رمز پيدا ڪرڻ، معنوي ۽ لفظي عڪسن سان شاعراڻي حساسيت جو حُسن پَسائي سگهڻ، هر شاعر جي وس جي ڳالهہ نہ آهي، پر اياز پنهنجي ڪمال ڏات ۽ فن سان اهو سڀ ڪجهہ ڪري ڏيکاري ٿو. هيٺين بيتن ۾ اياز هڪ ئي وقت گهڻ پهلوئي عڪسن (Complex images) ذريعي سهڻي ۽ ميهار جي ملاقات ۽ محبت جو ڪهڙو نہ چِٽو نقش چِٽيو آهي، جيڪو نہ فقط لفظي تاجي پيتي ۾ نرالو ۽ جاذب آهي، پر ان ۾ جذبي ۽ احساس جي اُڇل بہ موهيندڙ ۽ من ۾ لهرون پيدا ڪندڙ آهي. سهڻيءَ جو مٿو ميهر جي هنج ۾ آهي، مٿان ماڪ ٿي پوي، رات جو سمو، ٿڌڙي موسم، پرينءَ جو هنج، ڪهڙو نہ گهڻ-پارو، مڪمل ۽ موهيندڙ عڪس آهي.

مٿو ميهر هنج ۾، مٿان پوي ماڪَ،
ڇا ڇا ٿڌيءَ ٿاڪَ، پرين تنهنجي پار تي.

مٿئين بيت سان گڏ هي ٻيو بيت بہ پڙهندا هلو:

ڇاتيءَ تي ميهار جي، سُهڻيءَ چُڙيل وار،
جهر جهر هوا جهنگ جي، اونده انڌوڪار،
پَسائي تي پيار، پر تي دُکي باهڙي.
(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص:۱۲۵)

ميهار جي ڇاتيءَ تي سُهڻيءَ جا وکريل وار، غير متحرڪ ۽ نظري عڪس (Static & visual image) آهي. جهر جهر ڪندڙ جهنگلي هوا، ٻُڌڻ جو عڪس (Auditory image) ۽ چوڏس اونداهي، انتقالي مشاهدي جو عڪس (Synesthetic image) آهي، جڏهن تہ دُکندڙ باهڙي جو منظر، بصري ۽ حرارتي عڪسن (Visual & thermal image) کي ظاهر ڪري ٿو. هڪ ئي بيت ۾ ايترين مختلف حِسُن جا عڪس ملي، هڪ انوکي فڪري ۽ احساساتي خوبصورتيءَ کي جنم ڏين ٿا.

شيخ اياز جي گهڻو ڪري سموري شاعري انساني جذبن، ان جي حُسن جي جلوَن ۽ فطرت جي موهيندڙ مظهرن سان ڀري پئي آهي. هُو حُسن جو ايترو تہ مشتاق ۽ متوالو آهي، جو هن جي اک زندان جي جهروکي مان بہ چانڊوڪيءَ جو آبشار پَسي وٺي ٿي. سندس وائيءَ جون هيٺيون سٽون ڀهريان بہ ڪنهن مثال لاءِ پيش ڪري چڪا

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

آهيون، پر هتي عڪسي حوالي سان وري وَرجايون ٿا، جنهن ۾ اياز نظري منظر کي انتهائي ڪمال ۽ فنائتي انداز سان پينٽ ڪيو آهي.

آءُ زندان جي جهروڪي مان نهار،
کهڙي پياري رات آ.
آسمانن مان ڪري ٿو آبشار،
کهڙي پياري رات آ.
هيءَ هوا، هي هيجُ، هي سامهون ڪجورين جي قطار،
کهڙي پياري رات آ.
(پونر پري آڪاس، ص:۹۱)

رات، جيڪا اونداهي ۽ سياهيءَ جي نشاني آهي ۽ زندان، جيڪو قيد، مجبوري ۽ اداسي جو اهڃاڻ آهي، جتي روشني ۽ خوشبو جو ڪوئي رهگذر ڪونهي. اياز پنهنجي وائيءَ جي اُٽڪ ۾ اونداهي رات ۽ قيد جي ڪوٺڙيءَ جو عڪس پيش ڪري ٿو. زندان، جتي زندگي، پَرَ ڪٽيل پرندي جهڙي آهي. جتي آزادي ۽ اُڏام صلب ٿيل آهي. جتي سج رڳو ديوارن کان ٻاهر ٿو اُڀري ۽ چنڊ جي چانڊوڪي فقط جيل جون ڇتيون ئي ڏسن ٿيون. سڄو منظر هڪ هنڌ ڄميل، غير متحرڪ ۽ ساڪن آهي ۽ ان جو عڪس پيانڪ ۽ تصور ساهه ٻوساٽيندڙ. پر ٻي سِٽَ ۾ اياز زندان جي جهروڪي مان ٽپي ايندڙ چنڊ جي چانڊوڪيءَ جي آبشار ڌارائن ۽ هوا ۾ جهومندڙ ڪجين جو، جيڪو متحرڪ ۽ زندگيءَ سان ڀرپور عڪس چِٽيو آهي، اهو ايترو ته حسين ۽ موهيندڙ آهي، جو سياهه رات ۽ جيل جي سلاخن جو قبيح تصور به گهڙيءَ پل لاءِ وسري وڃي ٿو.

اياز جي شاعريءَ ۾ گهڻ ـ عڪسي حُسناڪي ۽ دلفريبي آهي. هن فطرت ۽ انساني سونهن جي سنگم سان پنهنجي شاعريءَ جي تاجي پيتي ۾ جيڪا حسين صورتگري ۽ صنم تراشي ڪئي آهي، اها قابلِ تعريف ۽ قابلِ رشڪ آهي.

ديواني درياهَ ڪي، ڪيڏي ڪِڦَ چپن!
پيرين ان جي پيڪڙا، وجهي ڪُنَّ ڦِرن،
ڇيڙ انهيءَ سان ڇوليون، ڪري ڪارون ڪن،
پو به نه ٿيون ڇِرڪن، جن کي ساهڙ ساهه ۾.
(ص: ۱۳۲)

لِڪڻ لڳيون لوهٽيون، جڏهن چنڊُ ڪِڙيو،
دانهن ڪري درياهُ جئن، مٿان مَڇَّ چڙيو،
سهٽيءَ ساهُ مِڙيو، ميهرَ سان مهراڻ ۾.
(ڪپر ٿو ڪن ڪري، ص:۱۳۳)

سَر تي نِوڙيون سومريون، جهُپا ڏين نه جهل،
جهومڪ جهومڪ پاپڙيون، جهرمر، جهرمر ڳل،
جرڪي پيا جهاجهه ۾، ڪائي انگ اُٿل،
ڇا ڇا پيارا پل، واريا سي جي واٽ ۾.
(ص:۷۷)

ڏيئا منجهه ڏهر، چونري چونري چمڪيا،
آڌيءَ واءُ اتر جي، تر ۾ آهه ٿهر،
توبن پوهه پهر، سوَ ساروٽيون سيءَ ۾.
(وڄون وسڻ آئيون، ص:۴۸)

مٿئين بيتن ۾ اياز نه رڳو تر جي قدرتي نظارن، درياهه جي دهشت ۽ وحشت، سهڻيءَ جي جرئت ۽ محبت ۾ جنوني ڪيفيتن جي عڪس نگاري ڪئي آهي، پر هن انهن ۾ نِسواني حُسن جي موهيندڙ ۽ جاذب تصوير پڻ پيش ڪئي آهي. ٻوليءَ جي سونهن، اظهار جي نُدرت، لهجي جي نرملتا، احساس جي نفاست ۽ جذبن جي حُسناڪي سان گڏوگڏ انهن ۾ موجود احساساتي ۽ عڪسي سونهن نه صرف نيڻن کي موهي ٿي، پر خيال ۽ تصور جي نزاڪت پڻ دل جي دوار تي دستڪ ڏئي، اندر کي انوکي سندرتائن کان آشنا ڪري ٿي. سَر تي نِوڙيل نارين، اُڇلون ڏيندڙ انگ، ڪنن ۾ جرڪندڙ جهومڪ، گلابي ڳل، هوا ۾ لهرائيندڙ لباس، ڏهرن ۽ چونرن ۾ ٽمڪندڙ ڏيئا، آڌيءَ اتر واءُ، تر جي ٿڌي رات ۽ پريءَ بنا پوهه جي پهرن ۾ اندر ۾ برپا ساروٽين جو طوفان، ڪيڏيون نه لفظن ۾ جامع تصويرون، گهڻ ـ پارا چِٽ ۽ انتقالي مشاهدي جا مڪمل عڪس آهن.

شاعر جي عڪس نگاري، فوٽوگرافيءَ کان انهيءَ ڪري به مختلف ۽ منفرد هوندي آهي، جو ان ۾ منظر جامد، نه پر متحرڪ ۽ جيئرا جاڳندا محسوس ٿيندا آهن. هر منظر ۾ هڪ ڪيفيت، هڪ احساس، هڪ رنگ ۽ روح هوندو آهي. اهڙي رنگ ۽ روح سان ڀرپور اياز جا هي گهڻ ـ پهلوئي ۽ انتقالي مشاهدي جا چند عڪسي اسڪيچ

Shah Abdul Latif Bhitai Chair

ڏسو، جن ۾ رنگ ۽ منظر هڪ ئي وقت رلي ملي روح کي عجيب راحت ۽ اکين کي انوکي تراوت آڇي رهيا آهن.

اُڀ ۾ نڪتي انڊلٺ، ڇڻ ڪوئي ڪنمالُ،
مٿان پوَن مينهڙا، هيٺان ڇَري مالُ،
ڪير ڇوي جنجالُ، آهن جوڀن ڏينهڙا!
(ص:۴۴)

ڪارونجهر ٻيهر، ڪونيٽ سڀ ساوا ڪيا،
روهيڙي گهر گهر، ڳاڙها ڪيا گلڙا.
(ص:٦۵)

اڪن نيرا ڦليا، مٿان مينهن وسن،
سارو ڏينهن گسن، ڪارونجهر سان ڪريون.

وينگس ڦلڙي نَڪَ ۾ پايو لُڏي ٿي،
سانجهي ٻُڏي ٿي، تارا اُڀريا اُڀ ۾.
(اَڪن نيرا ڦُليا، ص:۲۰)

حقيقت ۾ اياز جي شاعري، اهڙو رنگ رتو آڪاس آهي، جنهن ۾ انيڪ تاثر، تصور ۽ حسي عڪسن جون دلڪشيون آهن. هن جي شاعري جماليات ۽ تصورات جو هڪ اهڙو حسين محل آهي، جنهن جي هر دري ۽ دروازي مان سونهن ۽ سُندرتا جَهلڪندي محسوس ٿئي ٿي. هن جي شاعريءَ کي روح جي گهرائيءَ سان پڙهڻ ۽ پُرجهڻ کان پوءِ اها سُڌ پوي ٿي، ته هو واقعي هڪ مصور شاعر (Imagist Poet) آهي ۽ هن جي شاعري، حُسن ۽ حيرت جو انوکو جزيرو آهي.

حوالا

۱. عباسي، تنوير، 'شاهه لطيف جي شاعري'، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، ۱۹۸۹ع، ص:۸۹.
۲. ناگي، انيس، 'شعري لسانيات'، فيروز سنز لاهور، ۱۹۹۰ع، ص: ٦۷.
۳. آڏواڻي، ڪلياڻ، پروفيسر، 'شاهه جو رسالو'، بمبئي، ۱۹۵۱ع، ص: ٦۳.
۴. گِدواڻي، پَرسو، ڊاڪٽر، 'ڇپر ڇانوَن مُڪيون'، باک ادبي اڪيڊمي، حيدرآباد، ۱۹۹۷ع، ص:۳٦.

۵. سنبل نگار، ڊاڪٽر، 'اردو شاعري کا تنقيدي مطالعه'، دارالنوادر، لاهور، ۲۰۰۳ع، ص: ۲۸۳.
6. Malik Khalid Waheed, 'Dictionary of literary terms', famous products, Lahore, 2006, p:94,
7. C. Day Lewis, 'The Poetic Image', Jonathan Cape 16 bedford square London, 8th edition 1955, p:18.
8. Austin Warren, 'Theory of Literature', Jonathan Cape 16 bedford square London, 3th edition 1954, p:191.
۹. سومرو، ادل (ايڊيٽر)، 'مهڪ چنبيليءَ ول جي'، شيخ اياز چيئر، شاهه لطيف يونيورسٽي، خيرپور. ۲۰۰۴ع، ص: ۸۷.
10. C. Day Lewis, "The poetic image", p:4.
11. P. Gurrey, 'The Appreciation of Poetry', oxford university press London, 1955, p: 49.
۱۲. جويو، تاج، 'مان ورڻو هان، مان ورڻو هان'، مارئي اڪيڊمي، سڪرنڊ، ۲۰۰۰ع، ص: ۷۰.
13. http://poetry.about.com/od/poeticschools/a/Imagism.htm.
۱۴. شيخ، اياز، 'ڪٿي ته پڄبو ٽڪ مسافر - ۱'، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، ۱۹۹۵ع، ص: ٦۸، ۸۸.
۱۵. عباسي، تنوير، 'شاهه لطيف جي شاعري'، ص:۱۰۷.
۱٦. ايضاً، ص: ۱۱۱.
۱۷. ايضاً، ص: ۱۱۸.
18. Hussain, Bashir, Prof: 'Practical Criticism', kitab mahal urdu bazar, lahore, p: 44.